

Oydin XO'JAMURODOVA,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
Email: xojamurodova@gmail.com

SamDU professori, filol.f.d A.Pardayev taqrizi asosida

STRUCTURAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE LEXICON OF FLORICULTURE

Annotation

Antiquity rightfully emphasizes the interconnection between humans and the wealth of the plant world of nature, particularly their interest in cultivating flowers and the art of floriculture. Human and nature are closely linked, and the interaction between humans and nature, their attraction, and interest in colors represent a life process passed down from generation to generation. In this process, the ability to understand the terminology related to flowers and the art of floriculture, created by our ancestors, remains relevant. The article examines the structural and grammatical features of complex words in the lexicon of floriculture based on specific examples.

Key words: human, nature, flower, floriculture, lexicon of floriculture, lexicon, explanatory dictionary, structural and grammatical, simple word, complex word, compound word.

СТРУКТУРНО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОСТАВНЫХ СЛОВ ЛЕКСИКИ ЦВЕТОВОДСТВА

Аннотация

Античность справедливо подчеркивает взаимосвязь человека с богатствами растительного мира природы, в частности, его интерес к выращиванию цветов и искусству цветоводства. Человек и природа тесно связаны, и взаимодействие человека с природой, его влечение и интерес к цветам представляют собой жизненный процесс, передающийся из поколения в поколение. В этом процессе умение разбираться в терминологии, связанной с цветами и искусством цветоводства, созданной нашими предками, является актуальным. В статье рассматриваются структурно-грамматические особенности сложных слов в лексике цветоводства на основе конкретных примеров.

Ключевые слова: человек, природа, цветок, цветоводство, лексика цветоводства, лексика, толковый словарь, структурно-грамматическое, простое слово, сложное слово, составное слова.

GULCHILIK LEKSIKASIDA QO'SHMA SO'ZLARNING STRUKTUR-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Qadimiyatning dalolaticha, inson tabiatning o'simliklar olamiga, xususan, gul o'stirish va gulchilik sohasiga juda qiziqqan va uning go'zalligidan bahramand bo'lib kelgan. Inson va tabiat bir-biri bilan uzviy chambarchas bog'liq bo'lib, insoniyatning tabiatga, gullarga bo'lgan intilishi, qiziqishi ajdodlardan-avlodlarga o'tib kelayotgan Hayotiy jarayondir. Mana shu jarayonda ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan gul va gulchilik bilan bog'liq nomlarni har tomonlama lisoniy xususiyatlarini o'rganish dolzarblik kasb etadi. Maqolada gulchilik leksikasida qo'shma so'zlarning struktur-grammatik xususiyatlari aniq misollar asosida o'rganilgan

Kalit so'zlar: inson, tabiat, gul, gulchilik, gulchilik leksikasi, leksika, izohli lug'at, struktur-grammatik, tub so'z, qo'shma so'z.

Kirish. O'zbek tilining gulchilikka oid terminologiyasi alohida mikrotizim sifatida o'zbek tili lug'aviy sistemasida o'z o'rniga ega. Istiqloq yillarida qishloq xo'jaligi, o'simlikshunoslik, tuproqshunoslik, agrokimyo, gulchilik kabi sohalarning jadal taraqqiy etishi natijasida gulchilikka oid sohasi terminosistemasida ham ulkan o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tili gulchilik leksikasini struktur-grammatik jihatdan tekshirib ko'rish natijalari umumxalq tiliga xos bo'lgan xususiyatlar bu leksikada ham to'la aks etganligini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Mustaqillik yillarida hukumatimiz gulchilikni yanada rivojlantirish maqsadida bu sohani davlat siyosati darajasiga olib chiqdi va yanada ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 2017 yil 16 oktabrdagi "Namangan viloyatida gulchilikni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" [1] gi qarorida Namangan viloyatida gulchilikni rivojlantirish, mahalliy va xorijiy gul navlarini parvarishlash, zamonaviy landshaft va dizayn asosida gulzorlar tashkil etish, gulchilik san'ati sir-asrorlarini o'rganish, viloyatda "Gul bayrami"ni tashkil etish, Namangan shahrini "Gullar shahri" sifatida aks ettiradigan ramzini yaratish Namangan viloyati hokimligi huzurida davlat unitar korxonasi shaklidagi gulchilikni

rivojlantirish Markazini tashkil etilishi ham gulchilikni rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda.

O'zbek tili gulchilik leksikasi struktur-grammatik uch ko'rinishga ega: a) tub (o'zak) (gul, tuvak, barg, tomir, chechak) so'zlar; b) yasama (sodda) (gulchi, gulzor, begul, gulchilik) so'zlar; v) qo'shma so'zlar (atirgul, gulchechak, gulchambar, gulshoxcha, tugmachagul, gulqalam, qushgul) kabi. O'zbek tilining gulchilik leksikasida sodda (tub, yasama) so'zlarga qaraganda, qo'shma so'zlar ancha miqdorni tashkil etadi. Shu sababli ushbu maqolada gulchilik leksikasidagi qo'shma so'zlarning struktur-grammatik xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.

"Qo'shma so'z. Tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'z" [2] lardir. Qo'shma so'zlar bir necha o'zakning birikib, bir butunlik tashkil qilishidan tuziladi [3] Masalan, gulchilik leksikasida tomorqa, gulko'rpa, boychechak, gultojxo'roz, gulband, gulbeor, gullola kabi. Demak, gulchilik leksikasida nafaqat sodda, yasama so'zlar, balki qo'shma so'zlarning ham o'z o'rnini bor.

Umuman olganda, qo'shma so'zlar birdan ortiq bo'lgan (ikki yoki undan ortiq) lug'aviy ma'noli qismli, o'zining yasalish strukturasida o'z ichiga minimal ikkita o'zak morfemadan tashkil topishi, affiksiz, bir leksema maqomida

qaraladi. Shu sababli ham qo'shma so'zlar birgina asosiy urg'uni olgan, tilning qat'iy tartibiga bo'ysungan, o'zining shakli va ma'nosiga ega. "Qo'shma so'zning tarkibidagi komponentlarning semantik va grammatik jihatdan birikishi natijasida butun kompleks bir so'z holiga kelgan bo'ladi, endi undan affiks orqali yangi so'z yasash mumkin bo'ladi. Masalan: temir yo'l (qo'shma so'z), temir yo'lchi (temir yo'l tizimida ishlaydigan odam)" [3] Xuddi shunday o'zbek tilining gulchilik leksikasida ham bunday holatga misollar ko'plab topiladi. Masalan: gultuvak (qo'shma so'z), gul tuvakchi (gul o'stiridigan, tuvak yasovchi odam) kabi.

Shunday qilib, qo'shma so'z – tarkibida lug'aviy ma'noli qism bo'lgan, ikki va undan ortiq o'zak morfemadan tashkil topgan so'zga aytiladi. Ko'p holatlarda qo'shma so'zlarning to'liq rasmiylashishi (to'liq ma'noni ifoda etishi) uning sintaktik jihatdan birikish xususiyatlari bilan bog'liqdir..

Ko'p hollarda o'zbek tili va boshqa tillarda ikki o'zak morfemalarning qo'shilishi natijasida har bir so'zning o'z ma'nosi yo'qoladi va alohida ma'no kasb etadi va bu bilan so'z birikmasi, birikmali, murakkab terminlar, frazeologizmlardan farqlanadi. Bu holatga misol tariqasida o'zbek tili gulchilik leksikasidagi gultojxo'roz qo'shma so'zini olish mumkin, chunki undagi har bir komponent alohida mustaqil ma'no kasb etsada, ular o'zaro birlashganda qo'shma so'zni hosil qiladi. Ushbu so'zlardagi gul, toji, xo'roz so'zlari o'z denotativ ma'nolaridan yiroqdir. Ma'no jihatdan qo'shma so'zlar o'zaro bir-biriga bo'ysunishadi va bu xolda oxirgi element semantik ahamiyatni kasb etadi birinchisi esa o'sha ma'noni to'ldiradi yoki qaysidir ma'noda aniqlab keladi. Yuqorida keltirilgan misollardagi birinchi komponentlar mantiqiy to'ldiruvchi ikkinchi va uchinchi komponentlar esa aniqlovchilardir.

Ko'p hollarda o'zbek tili va boshqa tillarda ikki o'zak morfemalarning qo'shilishi natijasida, ya'ni ushbu usul yordamida qo'shilganda, ularning ma'nolariga ko'ra, so'z yasash turlari bir-biri bilan munosabatga kirganda, formal xususiyatlar va ikki va undan ortiq bo'lgan ma'no turlari bilan bir qator modellarni namoyon etishadi. Masalan, o'zbek tilidagi "gul (svetok), toji (korona), xo'roz (petux);" - gultojxo'roz (petushinniye grebeshki) va boshqalar.

O'zbek tilida "gul" ko'plab qo'shma so'zlarning yasalishi va strukturasi funksional komponent sifatida ishlatiladi. Gul leksemasi gulchilik leksikasini yadrosini tashkil etuvchi lisoniy birlik sifatida leksik- semantik munosabatlar doirasida giperonim hisoblanadi, chunki u bir necha leksemalarning turlarini semantik jihatdan belgilovchi komponentdir: atirgul, lola, boychechak, qizg'aldoq kabi.

Ma'lumki, giperonim – bu turni anglatuvchi so'z yoki so'z birikmalari hisoblanib, bundan tashqari ma'no jihatdan umumlashgan tushunchalarni ham bildiradi, masalan, gulchi va atirgulchi; tugmachagul va oq tugmachagul; rangli va qizil gul kabi. Giperonim – bu maxsus bir oiladosh yoki urug'ga nisbatan ishlatiladigan va umumlashgan so'z yoki so'z birikmasi, giperonimlarning turli xillaridir[4]. Shuning uchun o'zbek tilidagi "gul" leksemasi barcha gullarga nisbatan ishlatiladigan giperonim hisoblanadi. Tadqiqotchi A. G'aniyev xaqli ravishda, "turkologiyada bugungi kunga qadar qo'shma so'z yasashida ularning komponentlari tadqiq etilmagan. Hatto "atributiv munosabatli komponentlar orqali so'z yasash" degan tushunchaning o'zi ham uchramaydi", deb ta'kidlaydi. Shuning uchun ham, atributiv munosabatli komponentlar orqali so'z yasash asosida tadqiq etish tarixi aslida endi boshlanmoqda [5].

O'zbek tilining aniq ma'lumotlari shundan dalolat berishadiki "gul" leksemasi qo'shma so'zlarda bir komponent bo'lib, u atributiv munosabatda ikki xarakterga ega: birida "gul" hukmron atributiv munosabatdagi komponentdir boshqasida esa ergashgan komponentni tashkil etadi

Endi A. Madvaliyev tahriri ostida nashr etilgan besh jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"da keltirilgan "gul"komponentli qo'shma so'zlarning yasash modellari, funksional xususiyatlarini tahlilga tortamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning birinchi jildida quyidagi "gul"komponenti qatnashgan qo'shma so'zlar berilgan: gulbadan, gulband, gulbarg, gulbahor, gulbeor, gulbog', guldasta, guldun, gulyor, guletim, gulkaram, gulkosa, gulkurpa, gulumix, gulra'no, gulumoh, gulrux, gulsapsar, gultoj, gultojbarg, gultojxo'roz, gultuvak, gulgayri, gulxona, gulchambar, gulchelak, gulchiroy, gulqaychi, gulqand, gulyuz, gulqog'oz, gulg'uncha, gulxamishabahor [6].

O'zbek tilida "gul" komponentli qo'shma so'zlarning modellari quyidagicha :

1."Gul + ot" modeli. Bu model asosida yasalgan qo'shma so'zlarda ergashgan atributiv munosabat doirasida "gul" komponenti qatnashgan qo'shma so'zlarni quyidagicha mikroguruhlarga ajratish mumkin:

a) gul komponenti maishiy xizmat turlarida ishlatiladigan narsalar nomi sifatida qo'llanadi: gulkosa, gulko'rpa, gulumix, gulqand, gulqog'oz, gultuvak kabi.;

b) gul komponenti qo'shma so'zda meronim (butun - bo'lak) hodisasiga tegishli narsalar nomi sifatida ishlatiladi: gulbarg, gulpoya, gultoj, gulg'uncha, gulchexra, gulchambar, gultojbarg kabi

v) gul komponenti o'simlik nomini bildiradi: gulra'no//guli ra'no kabi

g) gul komponenti yil fasllari ma'nosini anglatib keladi: gulbahor, gulxamishabahor, gulsumbul;

d) gul komponenti rang nomi sifatida ishlatiladi: sapsargul, gulsapsar, oqgul, qizil gul;

ye) gul komponenti kishining ijtimoiy kelib chiqishini anglatadi: guletim;

yo) gul komponenti belgini anglatadi: gulbeor.

2."Ot + gul" modeli. Bu model asosida tuzilgan qo'shma so'zlarda "gul" komponenti hukmron atributiv munosabatni aniqlaydi. Ularni quyidagi mikroguruhlarga ajratib tahlil qilish mumkin:

a) gul komponenti narsalar nomi sifatida ishlatiladi: kosagul, karnaygul, panjaragul, tugmagul, qamchingul;

b) gul komponenti qo'shma so'zda joy nomi, o'rni, vaqt, qaysi manzilga tegishli nom sifatida ishlatiladi: qashqargul, qo'qongul; namozshomgul;

v) gul komponenti kichik mavjudotlar nomini anglatadi: kapalakgul;

g) gul komponenti turli xil gullar nomini anglatadi: nashagul, kartoshkagul, pechakgul, tupgul, chinnigul;

d) gul komponenti mato nomi sifatida ishlatiladi: shoyigul, baxmalgul, atlasgul;

ye) gul komponenti meronim xususiyatga ega bo'lgan narsalar nomi sifatida ishlatiladi: chamandagul, shapaloqgul,

yo) gul komponenti qo'shma so'zlarda zoonim ma'nosini anglatadi: bo'rigul, qo'zigul;

j) gul komponenti noma'lum narsalar nomi sifatida ishlatilishi: sanbitgul, xorgul.

3."Sifat + gul" modeli: sapsargul, ko'kgul, qizilgul, qoqigul kabi.

4. "Ot+ fe'l" modeli: gulsevar, gulkesar kabi

5. " Ot+ sifat" modeli: bargi nozik, gulbeor, gulsafsar kabi.

6. " Son+ ot" modeli: ikki bargli, bir yillik, ikki yillik kabi

7. " Ravish + ot" modeli: namozshomgul, ko'p gul kabi

Xullas "gul" leksemasi ko'plab qo'shma so'zlarning yasalishi va grammatik strukturasi funksional komponent sifatida ishlatilib "gul+ot", "ot+gul", "sifat+gul" " ot+ fe'l" " ot+ sifat", "son+ ot" kabi modellari asosida yaratiladi.

Quyida gulchilik sohasiga bevosita va bilvosita tegishli bo'lgan 5-jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"da mavjud gulchilikka oid nomlarining morfologik, struktur-grammatik xususiyatlariga ko'ra statistik jihatdan tavsiflashga harakat qilamiz.

5-jildli "O'TIL"da berilgan gulchilikka oid terminlarni statistik tahlil orqali tavsifi va ularning illyustrativ misollari vositasida quyidagicha keltirib o'tish mumkin. 5-jildli "O'TIL"da gulchilikka oid terminlarning umumiy soni – 406 ta.

Ular qaysi so'z turkumlariga mansubligiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

Ot so'z turkumiga oid leksemalar 316 ta: chechak, gul, lola, rayhon...

Sifat so'z turkumiga oid leksemalar: 42 ta: azotli, amlak, guldor, gulli...

Son so'z turkumiga oid leksemalar mavjud emas.

Olmosh so'z turkumiga oid leksemalar mavjud emas.

Ravish so'z turkumiga oid leksemalar 1 ta: dehqonchasiqa.

Fe'l so'z turkumiga oid leksemalar 32 ta: gullamoq, chechaklamoq, azotlamoq, barglamoq, gullatmoq, boronalamoq...

Ko'p ma'noli so'z bo'lsa, barcha yoki birdan ortiq ma'nosi gulchilikka tegishli bo'lgan terminlar soni 55 ta: gul, chechak, dala, suv, ekin...

Ko'p ma'noli so'z bo'lsa, bir ma'nosi gulchilikka oid bo'lganlar soni 79 ta: amlak, agrotexnik, alvon, bachki, bel, gulband, gulandom, gulbahor, gulbog', guldasta, gulyor, gullatmoq, gulnora, gulob, gulobi, gulrux, gultoj, gulchehra, gulchin, gulchiroy, gulshan, gulshoda, gulyuz, dalachilik, yorongul, zararkunanda, ildiz, nishona, noziknihol, ra'no, urug', chim, qorakuya, g'uncha...

Bosh ma'nosi gulchilikka tegishli bo'lgan terminlar soni 55 ta: agrotexnik, novda, nilufar, nargis, ob, obdor, sergul, sug'ormoq, tikonli, xok, yaproq...

Yuqoridagi tasnifni yaqqolroq tasavvur qilish uchun quyidagi jadvalni tavsiya etamiz:

jadval

T/r	5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"da	
1	Gulchilikka oid nomlarning umumiy miqdori	406 ta
2	So'z turkumlari bo'yicha tavsifi	
2.1.	Ot so'z turkumiga oid	316 ta
2.2.	Sifat so'z turkumiga oid	42 ta
2.3.	Ravish so'z turkumiga oid	1 ta
2.4.	Fe'l so'z turkumiga oid	32 ta
3	Ko'p ma'noli bo'lsa, barcha yoki birdan ortiq ma'nosi gulchilikka oidga tegishli	55 ta
4	Ko'p ma'noli so'z bo'lsa, bir ma'nosi gulchilikka oidga tegishli bo'lganlar soni	79 ta
5	Bir ma'noli gulchilikka oid terminlari soni	268 ta
6	Hosila (ko'chma) ma'nosi gulchilikka oidga tegishli bo'lgan terminlar soni	19 ta
7	O'z qatlam terminlari soni	270 ta
8	O'zlashgan qatlam terminlari soni	138 ta
9	Sodda tub terminlar soni	103 ta
10	Hosil qilingan (sodda yasama) terminlar soni	171 ta
11	Qo'shma terminlar soni	104 ta
12	Murakkab terminlar soni	113 ta
13	Juft terminlar soni	2 ta
14	Takroriy terminlar soni	2 ta
15	Umumiste'mol terminlari soni	378 ta
16	Tarixiy va eskirgan terminlar soni	29 ta

Xulosa. Mamlakatimizda mustaqillikka qadar gulchilik sohasi asosan rus tilida olib borilganligi sababli o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida gulchilikka oid terminologiyasi qatlami rivojlanmasdan qolgan edi. Bu holat soha terminologik tizimiga mansub terminlarni takomillashtirish zaruratini kun tartibiga qo'ydi. Bu yo'nalishda muayyan ishlar amalga oshirildi. Biroq soha terminologiyasida qator muammolar mavjud. Xususan, gulchilikka oid sohasida terminlar tizimini yanada takomillashtirish, terminlarni tartibga solish – dolzarb masalalardan sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz), 2017 йил 17 октябрь.
2. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б.143.

Bir ma'noli gulchilikka oid terminlari soni 268 ta: agrokimyo, barak, akveduk, bog'bonlik, guldor, gulkosa, guldor, gulchelak, tropik...

Hosila (ko'chma) ma'nosi gulchilikka tegishli bo'lgan terminlar soni 19 ta: bog'-bo'ston, gul, ildiz, nihol, guldor...

Sodda tub terminlar soni 103 ta: agrar, amlak, ariq, barg, gul, greyder, tdala, damba...

Hosil qilingan (sodda yasama) terminlar soni 171 ta: gulchi, go'ngla, guldor, qaychi, guldor, gulobi, guldor, ...

Qo'shma terminlar soni 104 ta: agrokimyo, jiydagul, kartoshkagul, karnaygul, marvaridgul, safsargul...

Murakkab terminlar soni 114 ta: murakkabgullilar oilasi, zararkunanda hasharotlar, xushmanzara maydon kabi...

Juft terminlar soni 2 ta: dala-dasht, bog'-bo'ston.

Takroriy terminlar soni 2 ta: gul-gul, dasta-dasta.

Umumiste'mol terminlari soni 378 ta: lola, lolazor, g'uncha, tuproq, ekinzor, dehqon, gulchi...

Tarixiy va zamonaviy terminlar soni 29 ta: amlak, gulgon, guldo'z, guldo'zi, mirob, xok, borona, boronalamoq, gulob, gulobchi, gulzor, gulumohi, gulum, xaxob, nabot, nabototshunos, resha, chel, so'lqildoq, partov, o'pqi va boshqalar.

Eslatib o'tish kerakki, terminlar an'anaviy shakli tuzilishga ko'ra tasniflanish tamoyili asosida sodda, qo'shma, murakkab, juft, takroriy guruhlariga ajratilgan holda hisob-kitob qilindi. 5-jildli O'TILda takror holda gulchilikka oid terminlik maqomiga ega birlik mavjud emasligi aniqlandi.

Gulchilikka oid terminlarning statistik tavsifini yana bir qancha mezonlarga ko'ra davom ettirish mumkin. Lekin bizning tadqiqot obyektimizda tahlilga tortilgan gulchilikka oid terminlarning lug'atlarda berilishi, ularning takomillashtirilishi kabi masalalari uchun yuqorida o'rganilgan statistik tadqiqot mezonlari asosida shakllantirilgan ma'lumotlar yetarlidir.

3. Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. – Тошкент: Фан, 1953. – Б.15.
4. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: 1982. – С. 13.
5. Ғаниев Ф. А. Методы и принципы изучения сложных слов в тюркских языках // Советская тюркология. 1977. № 4. – С. 95-99.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. – Тошкент: 2006. Б. 516-522.